

AYNUR NAMAZOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aynamaz@mail.ru

FONETİK HADISƏ VƏ QANUNLARIN ORFOEPIYA İLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ SÖZ MÜSTƏVİSİNDƏ

Açar sözlər: qanun, səs, fonetika, inteqrasiya

Ключевые слова: закон, звук, фонетика, интеграция

Key words: law, sound, phonetics, integration

Sözləri təffüzünə görə iki yerə ayırmaq olar. Bunu fonetik prinsipə əsasən edirlər:

1. *Həmin sözlər necə yazılıbsa elə də tələffüz olunur;*

2. *Həmin sözlər yazılışından fərqli tələffüz olunur.*

Ancaq bu bölgü də sözlərin düzgün tələffüzü qaydasını tam əhatə etmir. Çünki elə sözlər var ki, onlar yazıldığı kimi tələffüz olunsada, onlara müəyyən şəkilçilər artırıqda tələffüzdə fərqlər yaranır. Fonetik hadisə və qanunlar bu yarımfişildə söz müstəvisində öyrənildiyinə görə biz ancaq sözlərin tələffüz qaydasından bəhs edəcəyik. Qrammatik formaların orfoepik normalara təsiri digər yarımfişildə öyrəniləcək. Sözlərin tələffüzə uyğunluğunu belə bölgü ilə aparmaq məqsədəuyğundur:

a) *birbaşa tələffüz edildiyi kimi yazılan sözlər;*

b) *dolayı yolla tələffüz edildiyi kimi yazılan sözlər;*

c) *tələffüz edildiyi kimi yazılmayan sözlər.*

Birbaşa tələffüz edildiyi kimi yazılan sözlərdə əsas cəhət onların fonetik qrafiki ilə orfoqrafik qrafikinə üst-üstə düşməsidir. Bu zaman əsas olan şagirdlərin düzgün ədəbi tələffüz qaydalarına nə dərəcə bələd olmasını bilmək, onların dilində şivə xüsusiyyətlərinin olub-olmadığını müəyyənləşdirmək lazımdır. Ona görə də bu iş təşkil olunarkən qarşıya iki məqsəd qoyulur:

1. Düzgün ədəbi tələffüz üçün düzgün yazılışa bələd olmaq;

2. Qarşıya çıxan problemləri aradan qaldırmaq.

Dolayı yolla tələffüz edildiyi kimi yazılan sözlərdə tələffüz vəziyyəti başqadır. Bu sözlərdə özündən sonra sait və ya samitlə başlayan şəkilçi və sözün gəlməsinə görə tələffüz müəyyənləşir. Belə sözlərin sayı dilimizdə çoxdur. Əgər həmin sözlər cingilti samitlə bitirsə, onlara saitlə başlanan şəkilçi və söz əlavə olunarsa, həmin sözlər yazılışa görə tələffüz olunur. Məsələn;

kitab-a [kitaba]; kitab üzü [kitab üzü]

telefon-u [telefonu]; telefon adı [telefon adı] və s.

Əgər həmin sözlərə samitlə başlanan şəkilçi və söz əlavə edilsə, o zaman həmin samitlər karlaşır.

kitab-da [kitapda]; kitab vərəqi [kitap vərəqi]

Orfoqrafiya ilə orfoepiya linqvistik cəhətdən bir-birinə yaxın olduğu kimi, təlim cəhətdən də sıx bağlıdır. Ona görə də tələffüz normalarının təlimi zamanı orfoqrafiya məsələlərinin də qarşılaşdırılması, bir çox orfoepik normaların və məqamlarının müəyyənləşdirilməsində, orfoepik vərdişlərin aşılmasında rolu danılmazdır. Əvvəlki dərslük və fənn proqramlarında orfoqrafik qaydaların bir çoxunun öyrədilməsi təlimi məqsədlə bir neçə saat ayrılmışdır [1, s.145].

Düzgün tələffüz düzgün yazılışa, düzgün yazılış düzgün tələffüzə əsas vermir. Dilimizdə yazı qaydaları və düzgün ədəbi tələffüz prosesi mürəkkər quruluşludur. Buna ilk səbəb düzgün ədəbi tələffüz ilə orfoqrafiya qaydalarının fərqli olmasıdır. Digər səbəb isə düzgün ədəbi tələffüz vərdişlərinin tam aşılınmamasıdır.

Düzgün ədəbi tələffüz qaydaları öyrənilərkən onların mənimsənilməsi prosesində qarşıya çıxan problemlərin nədən qaynaqlanlandığını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Dialekt və şivələrin təsiri;
2. Yazı qaydaları;
3. Başqa dillərdən dilimizə keçən sözlər.

Bu həmin şəxsin müəyyən qədər yenə də həmin mühitin təsirində olması ilə əlaqəlidir. Belə dialekt xüsusiyyətləri özünü bəzi səslərin tələffüzündə biruzə verə bilər.

Dilaket və şivələrin bəzilərində bilirək ki, dodaq ahəngi daha güclüdür və həmin bölgə üçün xarakterikdir. Ona görə də həmin şəxslər danışarkən çox vaxt açıq saitlər əvəzinə dodaq saitlərindən istifadə edirlər. Bu da düzgün ədəbi tələffüzün pozulmasıdır. Məsələn:

*zoğal (zuğal);
gəlsin (gəlsün);
baxsın (baxsun);
yavaş (yuvaş) və s.*

Bəzi dilaketlərimizdə isə qalın damaq ahəngi var və bu şəkildə də işlənir:

*yemək (yemax);
gəzmək (gəzmax) və s.*

Dialektlərdə özünü göstərən sözlərin sonunda samitlərin cingiltiiləşməsini ədəbi tələffüzə gətirən şagirdlər var.

*çörək (çöreg);
yarpaq (yarpagğ) və s.*

Bunun aradan qaldırılması üçün həmin sözlərin yazılış və tələffüzünü düzgün izah etmək etmək lazımdır. Dialekt və şivələrdə bir sıra tələffüz qaydaları var ki, onlar ümumi hesab edilir. Amma bu o demək deyil ki, həmin qaydalar ilə tələffüz ədəbi tələffüz qaydasıdır. Dilakətlərə qarşı mübarizə aparanda bu qaydaları da unutmamaq lazımdır.

Orfoepik normaların yaradılması və müəyyənləşdirilməsi üçün məsələlərin bəziləri bunlardır:

- Qrammatik kateqoriya və sintaktik quruluşların tələffüz normalarının tam şəkildə əhatə edilməsi
- Orfoepiyanın orfoqrafiya, eləcə də adi danışmaq və dialekt tələffüzü ilə sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi
- Ədəbi tələffüz normalarının əsasında dayanan prinsiplər haqqında
- Ədəbi tələffüzün üslubları haqqında
- Mürəkkəb qısaltmaların, alınma sözlərin tələffüz qaydalarının tamamilə əhatə olunması
- Şeir dilində poeziyaya məxsus olan orfoepik məsələlər-poetik orfoepiya haqqında
- Ədəbi tələffüz və orfoepik tələffüz anlayışlarının bir-birindən fərqləndirilməsi
- Orfoepik normaların təşəkkül tapması və inkişafının tarixi məsələlərinə dair və s. əhatə edən bu məsələlər dilin bugünkü inkişaf səviyyəsində ətraflı şəkildə tədqiq olunub araşdırılmalı və bu mövzuları əhatə edən vəsaitlər hazırlanmalıdır [2, s.112].

Düzgün ədəbi tələffüzü poza mənəblərdən biri də yazıdır. Bu fərqlər özünü daha çox alınma sözlərdə göstərir. Azərbaycan dilinin yazı qaydaları ilə tələffüz qaydaları arasında fərqli olduğu kimi oxşar cəhətlər də var. Dilimizdə eyni formada tələffüz olunan şəkilçilər kimi, fərqli tələffüz olunan da şəkilçilərə rast gəlinir. Hər yazılan sözü eyni olduğu kimi tələffüz etmək olmaz.

Qonşu dillərdən alınma sözlərin dilimizdə işlədilməsi ədəbi tələffüzü poza mənəblərdən biridir. Elə şəxslər var ki, iki dildən də gündəlik nitqində istifadə edir, elə insanlar da var ki, bir dildə yazır, başqa dildə isə danışır. Belə insanlar bəzən hər iki dildə işlənən sözlərin tələffüzündə, vurğusunda, intonasiyasında səhvlərə yol verir. Belə danışan insanların dili xoşagələnməz. Ona görə də onun qarşısı alınması üçün xüsusi nəzarət lazımdır. Bu prosesdə isə valideynlərin, müəllimlərin xidməti böyükdür.

Ədəbi tələffüz təlimində morfoloji təhlildən də yeri gəldikcə istifadə olunmalıdır [36, s.102].

Məsələn, fərqli edək ki, belə bir cümlə təhlil olunur: Səlimə uşaq bağçasında işləyir. Burada morfoloji təhlil orfoepik təhlillə paralel aparılır. Səlimə isimdir, sadədir, xüsusi, ismin adhdn halında işlənmişdir.

Bağçasında sözü isimdir, sadədir, ümumidir, təkdir, yerlik balındadır. Bu söz baxça şəklində tələffüz olunur. Başlayır feldir, düzəltmədir, təsdiqdir, indiki zamanda işlənmişdir. Bu söz başlayır şəklində tələffüz olunur [3, s. 178].

Şagirdlər ədəbi tələffüz zamanı tələffüzü çətin olan sözləri gördükdə bu zaman əldə olan orfoepiya lüğətlərinə müraciət edirlər. Belə lüğətlərdən istifadə etmək bacarığı onların düzgün ədəbi tələffüz qaydalarını mənimsiməsində də böyük əhəmiyyətə malikdir. Orfoepik lüğət üzrə iş şagirdlərdə müşahidə aparmaq, tədqiqat aparmaq, sözü hərf və səs komponentlərinə görə təhlil etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir. Ancaq sadəcə bir dəfə ehtiyac olanda açıb həmin lüğətə baxmağın bir nəticəsi olmur. Bunun o zaman yaxşı nəticəsi ola bilər ki, şagirdlər bundan daimi şəkildə istifadə etsinlər. Qısa olaraq, orfoepia lüğəti şagirdlərin stolüstü kitabə çevrilməlidir. Ancaq orfoepiya lüğəti ilə işləyəndə də bir sıra qaydaları bilmək lazımdır. Bunlardan ən önəmli olanı Azərbaycan əlifbasında hərflərin ardıcılığını əzbər biləməkdir. Belə olduqda şagirdlər rahatlıqla həmin sözü tapa bilərlər. Əks halda müxtəlif hərflərlə başlayan sözlərin tapılmasında çətinliklərlə qarşılaşmış olurlar. Bunu inkişaf etdirmək üçün onlara bir sıra tapşırıqlar da vermək olar. Bu tapşırıqlar əsasən əlifba sırasının öyrədilməsi ilə bağlı olmalıdır. Belə tapşırıqlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək lazımdır:

Müəyyən sözlər yazıb onları əlifba sırası ilə sıralamaq;

Sözləri ikinci hərfinə görə sıralamaq;

Üçüncü, dördüncü hərfə görə əlifba sırası ilə sıralamaq;

Qeyd olunmuş sözləri lüğətdən tapmaq və s.

Orfoepiyanın dərinədən mənimsədilməsi istiqamətində müasir dövrdə elə də çox işlər görülməmişdir. Hazırda orfoqrafiya lüğəti kimi orfoepiya lüğətimiz yoxdur. İstifadə etdiyimiz lüğət Ə.Əfəndizadənin tərtib etdiyi lüğətdir. Həmin lüğət quruluş etibarilə digər lüğətlərdən fərqlənir. Belə ki bu lüğətdə sözlərin düzgün tələffüzü ilə yanaşı, onların hansı nitq hissəsinə aid olması, vurğusu da göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1978, 279 s.

2. Abdullayev N. Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, Maarif, 1986, 160 s.

3. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Nasir, 2003, 519 s.

4. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı, Nurlan, 2003, 450 s.

5. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. Bakı, Abiturient, 2015.

A.Namazova

**In such event and studies related to the laws phonetic orthoepy
Summary**

Phoneme is the smallest meaningful unit of language. Therefore, the correct pronunciation of the vote in the first place due to the literary pronunciation. Phonetics carry a witness to our language, the language, there are many colorful phonetic variations. Although the rules of the language, the more in violation of the common pronunciation of the literary event. This is the language of the pupils, as well as other people that we observe in the situation. In his speech, when so many workers are watching television. The words of other languages, the correct pronunciation of some suffixes recording with the pronunciation of literary disturbing. Violation of the rules of correct pronunciation in a literary pronunciation rules as the reason not to use it properly, orthoepic Failure to comply with the standards, dialect and accent to the nature of the literary language. They carried out various measures to prevent the secondary schools.

A.Намазова

**В таком случае и исследования, касающиеся законы
фонетического орфоэпии
Резюме**

Фонема является наименьшим значимой единицей языка. Таким образом, правильное произношение голосования в первую очередь из-за литературное произношение. Фонетика нести свидетельство на наш язык, язык, есть много красочных фонетические варианты. Хотя правила языка, тем более гяуэг в нарушении общего произношения литературного события. Это язык учеников, а также других людей, которые мы наблюдаем в ситуации. В своей речи, когда так много рабочих смотрят телевизор. Слова других языков, правильное произношение некоторых суффиксов запись с произношением литературного тревожным. Нарушение правил правильного произношения в литературном литературных правилах произношения в качестве причины, чтобы не использовать его должным образом, орфоэпическое Несоблюдение стандартов, диалект и акцент на природу литературного языка. Они осуществляют различные меры для предотвращения средних школ.

Rəyçi: Kamil Bəşirov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent